

Прилог историји манастира Ковиља

ПЕТАР МОМИРОВИЋ

Пре једног столећа, године 1891, објављена је у Новом Саду монографија о манастиру Ковиљу, коју је саставио Мирон Ђорђевић, оновремени итуман и настојатељ овог манастира. Ову невелику монографију писану у родољубивом духу, аутор започиње уводом о православном монаштву и манастирском устројству и калуђерском животу уопште, као и о српском монаштву од светог Саве до његовог времена. Улогу оснивача манастира Ковиља приписује светом Сави, држећи се народног предања, које опширно излаже и доказује његову истинитост и могућност. На историјске чињенице прелази са много умовања и смелог закључивања, полемисања и родољубивих упадица. Користи добре и сигурне изворе из манастирског архива и сачуваних докумената, записа и натписа, којих данас добрим делом нема. При крају излаже савремену историју манастира и догађаје о којима

је још могао бити обавештен, или чији је сведок и учесник био. У поглављу о калуђерима и настојатељима манастира Ковиља, највише је пажње посветио знаменитом архимандриту и првом модерном српском и јужнословенском историчару Јовану Рајићу.

Ова монографија манастира Ковиља, поред недостатака и нестручног, често и наивног писања и резоновања, с временом је постала један од важних извора за познавање прошлости ове обитељи.

Другу, мању, историју Ковиља написао је др Богумил Вошњак (*Ковиљ, манастир светих архангела Михаила и Гаврила, скроман прилог културној историји Војводине*, Београд 1930). У ствари, ту је укратко препричао оно што се дотле знало о манастиру Ковиљу, а највише је преузео из претходне *Историје манастира Ковиља* Мирона Ђорђевића. Овај иноверни

Сл. 1. Манастир Ковиљ, југоисточни изглед

Fig. 1. Le monastère de Kovilj, vue du sud-est

научник и писац изложио је догађаје објективно.

О Ковиљу се писало с времена на време, узгред, у разним приликама или испитивањима друге врсте, а доцније и у студијама о историчару Јовану Рајићу, његовим делима и списима. Издавана су и објављивана поједина документа из манастирске архиве и књижни или књижевни ситнији подаци, материјал и састави. У њима је углавном помињан манастир Ковиље, а ретко је додиривана историја, и то само ради осветљавања каквог тренутка из његове новије прошлости, XVIII и XIX века.

Енциклопедијска обавештења о манастиру Ковиљу у XX веку су запрепашћујуће штура. У Станојевићевој *Енциклопедији* посвећено му је свега четири реда на двостубачној страни.¹

У *Енциклопедији ликовних уметности* Лексикографског завода у Загребу, дата је врло кратка историја манастира, непотпуна и нетачна у погледу подизања садашњег храма.²

Први историчари уметности Војводине Милан Кашанин и Вељко Петровић такође нису обавештени ко је и када подигао нову цркву манастира Ковиља. Помешали су оправку старе цркве 1705—1707. године са зидањем новог храма и приписују га мајсторима Немцима, под руководством карловачког свештеника Ивка Вишњића, који су унели извесне барокне елементе на портале.³

Радослав Грујић даје само кратак осврт на порекло манастира Ковиља, на оснивање манастира босанских фрањеваца Кабола (Ковиља-Ковиља?), 1421. године, и делатност италијанског фрањевца Јакоба де Маркија, папског инквизитора у Бачкој, Срему и другим крајевима против јеретика хусита, шизматика и богомила.^{3а}

У *Прегледу црквених споменика кроз повесницу српског народа* др Владимир Петковић не помиње подизање монументалног данашњег храма.⁴

Услучају манастира Ковиља, легенда је везана за светог Саву и његову историјску улогу у успостављању мира између угарског краља Андрије II и, тада великог жупана, доцније краља, Стефана Првовенчаног. Догађај се одиграо 1216. године у месту Равно (данас Ћуприја) у Србији, на реци Морави, далеко од Ковиља.⁵

Грујићево везивање за запустели римокатолички фрањевачки манастир Кабол — Ковиљ из 1421. године може имати неког основа, мада се не зна тачна локација тога манастира нити су до сада нађени какви остаци или трагови. Да ли је био негде код Титела или на другом месту, није извесно. У старом каћком гробљу нађен је фрагмент угаоног готског ребра. Одакле је ту доспео, да ли са тога манастира или са цркава из Титела или Старог Сланкамена, може се нагађати, но свакако упућује на даље трагање.

У овој прилици добро је позабавити се самим именом места и манастира Ковиљ или Ковиљ. Оба облика се чују од старине до данас. Писац историје Ковиља, Мирон Ђорђевић, објашњава име по биљци ковиљу, које је било много док нису раскрчене шуме. Међутим, у Србији у Староме Влаху, јужно од Ивањице, у области реке Моравице (Западне Мораве), налази се стари манастир Ковиље, посвећен св. арханђелима Михаилу и Гаврилу и са новом црквом Св. Николе. Манастир лежи испод планине Ковиље, огранка масива Јавора. Сличност имена манастира и његова посвета св. арханђелима, као и назив планине Ковиље, наводе на помисао да је у неко време дошло до миграције становништва овога краја у прекодунавске области, какве су биле при крају XIV и у XV столећу. Пресељеници су врло често давали стара имена насељима у новој постојбини, па се можда слично десило и овде, јер подударна имена Ковиљ и Ковиље, Ковиљ и Ковиље, и посвета манастира и једног и другог светим арханђелима, не могу бити сасвим случајна. Мишљење Радослава Грујића да је фрањевачки манастир Ковиљ — Кабол босанских фратора — подигнут ради превођења православних шизматика и хуситских јеретика, био би доказ више да се ради о православној средини и становништву. Они су свакако морали имати какветаке богомоље, па можда и манастир по имену Ковиљ или Ковиљ. Питање је кад су га основали и подигли, јер нису сачувани никакви подаци о томе, пошто су настала уништилачка времена турског освајања и у онако ровитој и нестабилној средини, притиснутој са свих страна, где се борило за голи опстанак.

Да ли је православни манастир Ковиљ настао у XVI веку пре или после обнове Пећке патријаршије 1557, о томе нема ни вести нити каквих индиција. Један податак би пре говорио о непостојању манастира у трећој четвртини XVI века него обрнуто. Наиме, у тадашњем насељу Куждин, које се налазило између данашњег села Каћа и Ковиља, а данас је истоимени каћки потес, 1572/73. протопоп Павал (Павле) писао је „душеполезну“ књигу псалтир са посљедовањем, у „месту Куждину, близу велике реке Дунавске, тако рећи на обали ...“ Те године би велика битка на Црном мору између Турака и Франака (западњака). Тада изгибе велико мноштво турске војске, и како смо чули 280 лађа са својом опремом." (То је, у ствари, поморска битка код Лепанта у Јонском мору, која се одиграла 1571. године."⁶)

Из података које даје протопоп Павле види се да је на овом подручју функционисала потпуна црквена православна организација. У овом мало подужем запису наводе се детаљна садржина књиге следовног псалтира, локација места Куждина и време писања књиге. Тако исцрпан запис вероватно не би прећутао манастир Ковиљ, јер је село Куждин било у

његовој непосредној близини. Не може се то тврдити као апсолутно, али по свој прилици манастир тада није постојао, или није био обновљен, јер би протопоп Павле то поуздано знао.

Казивање, пак, да су манастир Ковиљ засновали калуђери манастира Жиче, као жички метох, везује се за предање о св. Сави и Жичи као његовом архиепископском седишту. Оно је могло и потећи од жичких монаха који су пребегли у некој прилици, ако се то у прошлости догодило.

Закључак да је Ковиљ основао фрушкогорски манастир Привина Глава заснива се на два пописа ствари манастира Привине Главе и заједничке својине Привине Главе и манастира Ковиља, у чувеном *Минхенском псалтиру*.⁷ Белешке, на жалост, нису датирани. Пошто су у другој забелешци заједнички предмети оба манастира, изведено је мишљење да су ове обитељи биле у заједници и да је Ковиљ метох (имање) манастира Привине Главе. Пописи су свакако из XVII века, поближе, начињени су пре 1688. године, јер је те године неки баварски официр већ био однео псалтир из Привине Главе; доцније је доспео у Минхенску дворску библиотеку. То не значи да је Ковиљ морао бити метох Привине Главе, него су можда у ратним годинама од 1683. па до 1688. избегли калуђери Привине Главе из Срема у Ковиљ са својим драгоценостима и да би се знало чије је шта, начињен је уобичајени попис: „Да се зна шта је Привине Главе аманат“ (аманет — поверење, поверено на чување — депозит). Нејасноћу изазива попис заједничких предмета, вероватно оних којима су се заједно служили или поклонили Ковиљу.

Зашто је баш ово записано у Минхенском псалтиру? Вероватно је била велика журба и нужда, па није било другог папира, а ради поузданог чувања и лаког сећања и проналажења белешке, наведено је у најчуванијој књизи манастира Привине Главе.

На крају пописа има и трећи запис, чија је садржина промакла пажњи испитивача. Вели се: „Да се зна колико однесе п. [пречасни или почитајемо] Теофан, проигуман, Исаку, једанаест и по ока сребра, бакара петнаест ока.“⁸

По свој прилици ту се ради о залагању сребрних утвари и бакарних предмета боље израде код лихвара Исака, ценећи по имену свакако Јеврејина. Ствари су заложене за новац, који је, у великој невољи, био неопходан манастирском братству. Где је то и кад учињено, да ли у Сремским Карловцима, Футогу, можда Земуну или чак у Београду, као јаким трговачким и привредним средиштима, тешко је нагађати у тим ратним годинама и на попршним подручјима.

Блиске везе Привине Главе и манастира Ковиља одржаване су и доцније. Није слу-

чајно доспео у Ковиљ рукописни Типик манастира Привине Главе, који је исписао „меншиј ва иноцјех“ Тимотеј 1607. године, мада у Ковиљу има рукописа и старих штампаних књига са разних страна, рецимо чак из босанског манастира Моштанице⁹, које су допрле на различите начине у Ковиљ.

Поред свих легенди, нагађања и претпоставки о почецима манастира Ковиља, у строгом историјском испитивању морамо се вратити најстаријем и несумњивом податку о првом помену манастира, на 1651. годину, кад је живописан храм, стара црква ове обитељи.¹⁰

Можемо навести велики број примера да су манастирске цркве и стари храмови прошлости живописани после двадесет, тридесет, педесет, па и више десетина година после оснивања, подизања или обнове. Да се подсетимо само на најкрупније случајеве. Дечани су изграђени 1327—1335, а живописани су до 1348—1350. године.¹¹ Црква у манастиру Новом Хопову подигнута је 1576, а живописана 1608. и 1654.¹² Тако је и са мањим црквама и манастирима. Разлози су били различити, а најчешће оскудица. И код Ковиља вероватно није било друкчије. Према томе, манастир и храм подигнути су бар на 20—50 година раније, па је тек 1651. године дошло до живописања. Подаци о оснивању или обнови су пропали, или изгубљени, или до сада нису откривени. Одгонетке леже сигурно и у турским архивама у Цариграду, или другде, само још нису пронађене. Турци су пажљиво пописивали земљишта, насеља и становништво, па нису мимоишли ни ово подручје, о коме су неки подаци и познати. Поуздано се може тврдити

¹ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, под Ковиљ.

² *Енциклопедија ликовних уметности* 3, Загреб 1964, под Ковиљ.

³ М. Кашанин, В. Петровић, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927, 28.

^{3а} Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина 1, Н. Сад, 1939, 370—373, 403.

⁴ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 147, под Ковиљ.

⁵ *Старе српске биографије*, превео Миливоје Башић, СКЗ, Београд 1924, 70—73, 200—206.

⁶ Б. Сп. Радојичић, *Два српска споменика из Бачке пре велике сеобе 1690. године*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине (Нови Сад 1957) 84—85.

⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, 4578 и 4579.

⁸ *Исто*, бр. 4580.

⁹ *Исто*, бр. 958. *Сербске Љетописи*, Будим 1828, III, 14.

¹⁰ *Сербске Љетописи*, III, 10.

¹¹ В. Петковић, *Преглед црквених споменика...*, стр. 86.

¹² *Исто*, стр. 342.

да је садашњи манастир Ковиљ већ постојао крајем XVI или почетком XVII века.

Сачувани су нам подаци о тој старој цркви, која више не постоји. Из описа њеног изгледа и конструкције, могу се извести извесни посредни закључци и о њеној старости. Стара је црква била крај садашње нове, с њеног југозападног краја, удаљена само један клафтер и пет шуха, по старим мерама (клафтер 1,89 метара). По плану манастира Ковиља из 1850. године, стара црква је била крстообразна, с полигопалном олтарском апсидом, правоугаоним певничким просторима, подужим наосом и припратом.¹³ Црква је имала и кубе. Дуга је била 16 метара с олтаром, широка 7, а висока 5 m. У поткуполном простору са певницама била је 9 m широка. Године 1651, и све до одласка Турака, није имала звоник. Он је дозидан доцније. Црква је озидана од цигле и кречног малтера.¹⁴ Цигла је на овом равничарском подручју најприступачнији производ. Средњовековна бачка тврђава је сва од цигала, са мало камена на довратницима, прозорима и одбрамбеним балконима. Црква је била живописана фреско-техником у традиционалном стилу, свакако по модификацијама мајстора из турског периода, као, рецимо, живопис у припрати манастира Новог Хопова из 1654. и манастира Раковца из XVII века, а квалитет је зависио од знања и умешности мајстора извођача.

Према тврђењу Мирона Ђорђевића, писца *Историје манастира Ковиља*, над вратима припрате био је натпис да је црква живописана за време пећког патријарха Гаврила и митрополита бачког Михаила, при игуману ковиљском Дамјану и епископу Неофиту 7159. године, од Христа 1651.¹⁵

Године 1654. путовао је у Москву ковиљски игуман Јоаникије, у друштву са хоповским архимандритом Саватијем, ради добијања царске милостиње за манастир. Нису ништа добили и на жалбу да немају средства за повратак, Хопово је добило 40 самура, у вредности од 50 рубаља.¹⁶ У истим подацима наилазимо на противречна обавештења да је исте године и датума дошао архимандрит Јоаникије са ћеларом Дионисијем и ђаконом Серафионом из Ковиља. Чекали су дуже и добили 40 самура, у вредности од 40 рубаља, и попутнину. Издејствовали су уобичајену повељу да сваких 7 година могу долазити из Ковиља у Русију ради милостиње.

Године 1675. одлазио је у Русију архимандрит ковиљски Гаврило и предао молбу за помоћ манастиру Ковиљу.¹⁷ У молби се наводи да је манастир у српској земљи, царска и свештена обитељ храма светог архистратига Михаила и Гаврила звана Ковиљ, саграђена од светопочивше господе те земље. Говори се о постојању манастира и о прискрбном животу под агаренским нечестивим рукама и да

трпе многе беде и скрби ради вере православне. Гледају разарање и запустелост манастира, горко ридају и плачу, много сиротују, а помоћи ниоткуда.

Ускоро настају ратна страдања манастира Ковиља: 1686, 1690, 1691. и 1697.¹⁸ У сва четири случаја наведених година манастир је био пљачкан и сажежен и у сва четири пута поново покриван и настањиван преживелим братством. Вероватно су оголели зидови или земунице покриване трском и монаси су „сиромашки са трудом живели“. Године 1691. вођена је битка близу самога Ковиља, а Ковиљски Шанац био је главни стан војсковође принца Евгенија Савојског. Турци су прешли Дунав код Ковиља, али су били сузбијени и потучени у Срему на пољу Михаљевцу близу Сланкамена. Ту се борио велики број Срба под вођством Јована Монастерлије.

Како су пролазили и како су се потуцали ковиљски калуђери тих година види се из случаја проигумана Игњатија Ковиљца и Теофана Хоповца из 1690. године. Дошли су заједно у град Ђур. Ту су наишли на богољубазног свештеника Михаила, који их је прихватио.¹⁹

Расејано братство ковиљско по разним местима Угарске није се ништа боље осећало. У књигама које су собом носили, свакако и са другим драгоценостима, оставили су трага своје туге и невоље избеглиштва. У посном триоду фарисејевцу манастира Ковиља има фигуративна забелешка о томе на горњем предлисту б. Вели се да је књига била у Коморану године 1691. „Беше ни појушчи кукавица, (ни) кукавица воспјевајушчи.“

После Карловачког мира 1699. године, настали су нешто бољи дани за народ, братију и манастир. Преживели ковиљски калуђери прикупили су се, придружили су им се пребегли монаси из Србије и других крајева и придобили су нови. У опустелој и разореној обитељи потребно је било збринути кров над главом и обновити запуштену привреду, земљорадњу и сточарство.

Ускоро, 1703. године, плануо је Ракоцијев устанак — „куруцшаг“ — против Хабсбуршког двора и аустријске превласти. То се погубљено одразило на крајеве настањене Србима, јер су Срби пристали уз ћесара и двор. Године 1704. Ракоцијев свирепи командант Јанош Боћан, звани „отац-тигар“, опустоши, попали, посече и протера Србе из пограничног подручја Тисе и Дунава са бачке стране. Заузе Тител и очисти земљу од Сегедина до Петроварадина, Срби се разбежаше из ових крајева у Банат под турском влашћу и у Срем.²⁰ Ракоцијева војска похара манастир, отера марву, а зграде са црквом попали.²¹

Године 1705. предузета је оправка храма. О томе имамо веома драгоцен податак у *минеју* за јули, издан у Москви 1646. године. Поред осталог ту су белешке о лутању ове књиге,

које добро одликава стање и прилике у другој половини XVII века. Првобитно је, негде у молдавским крајевима, била у словенским рукама, свештеника и војника, затим је у украјинским областима поклоњена неком манастиру, 1647. године. Даље, 1652, као поклон великога кнеза Алексеја Михаиловича доспева у Погановски манастир. Године 1691. пренесена је из влашке земље, за време ковиљског игумана Јоакима, и дата брату попу Елевтерију, као прилог хаднађа Секуле, у време када Немци заузеше доњу тврђаву Београд „до демир [гвоздене] капије“.

На полеђини 71. листа књиге је значајни запис о обнови ковиљске старе цркве. Одиграло се то после смрти цесара римског Леополда и кад се зацарио његов син Јосиф I, у доба српског патријарха Арсенија Чарнојевића и митрополита сремског Стефана Метохијца. Црква светоархангелског манастира ковиљског покривена је „кровом плинтеним“ — црепом, обновљена је или дозидана и засведена припрата од основа, омалтерисана свуда споља, а припрата и изнутра. Опека је печена у Карловцима, а креч у Лединцима. Стари део храма сачувао је живопис из 1651, свакако не без оштећења од протеклих страдања, као што се види из доцнијих описа.

Ктитор оправке био је господар Петар Андрејевић, Карловчанин, а надзорник и руковођа карловачки свештеник поп Ивко Вишњић, при ковиљском игуману кир Спиридону, јеромонаху и при духовнику Јоаникију, проигуману Мини и дохијару (подрумари — економу) Данилу и параеклисијарху Никону, 1706. године, а завршена је 5. октобра. Радове су извели мајстори Немци. Плаћено им је 110 форината, а за печење опеке и креча 700 форинти.

Идуће, 1707. године подитнут је торањ над припратом, висок око 13,5 m, трошком каћких житеља Јована Дамјанова и Павла Кузманова. Паперту и два звона приложио је Петар Амзирко.²² Торањ није био посебан, као што се види на млађим гравурама и сликама Рафаила Момчиловића, које су рађене крајем XIX века, после рушења старе цркве 1850. године.²³ Према литографији из прве половине XIX века, још док је храм постојао, види се лепо да је торањ заједно са црквом изнад припрате.²⁴

За време аустријскотурског рата 1716—1718. године, изгледа да се братство разбегло и да је манастир претрпео неке штете. То се види из приложених 12 месечних минеја, штампаних у Москви 1705. године. У њима су краћи и дужи записи. Најпотпунији су у минеју за април, јули и децембар. Минеје је купио Атанасије, игуман манастира Ковиља, за своје новце, пошто „виде оскудјеније књиге у манастиру, у оскудно врјеме манастирско не имушчи новци“. Дао је 160 форината за њих. Приложио их је за своју душу и за своје

родитеље 1716. године, у време владике бачког Григорија, митрополита Вићентија, игумана Атанасија, проитумана Аксентија, јеромонаха Данила, Гаврила клисара, јеромонаха — попова Кирила, Теодосија и Константина.

Слично се збивало и ратних година 1737—1739. Пред опасношћу калуђери су се некуда повукли, и у таквим приликама није прошло без штете.

Настојањем способног, окретног и предузимљивог тадашњег старешине манастира, архимандрита Агапија Поповића, кога први пут срећемо 24. фебруара 1738. године, записаног у посном триоду руског издања из прве половине XVIII века, приложен је низ књига манастиру, између осталих комплет минеја издатих у Москви 1724, разних виђених приложника, 11. јула 1739, затим престоно јеванђеље штампано у Москви 1735, вероватно и друге којих данас нема.

Ревносни и вредни архимандрит није се зауставио на овоме. Ситурно је сакупљао и новчане прилоге и придобијао нове угледне приложнике за своју крупну замисао, за подизање нове и велике цркве, данашњег храма манастира Ковиља. Уживајући велико поверење и подршку врлог усталца и градитеља Висариона Павловића, владике бачког, и углед у своме братству и народу, успео је да своју намеру оствари.

Најзад, и предузимљиви епископ бачки Висарион Павловић желео је да има подручни велики манастир на територији своје епархије, као могућу другу или летњу резиденцију.

Ни Ковиљ није изостао у том погледу. Већ 17. септембра 1741. закључује уговор у Петроварадинском Шанцу (доцнијем Новом Саду), пред епископом бачким Висарионом, са архи-

¹³ М. Милошевић, *Стари планови манастира Фенека и Ковиља*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, I (1957) 27—31, сл. 2.

¹⁴ Мирон Ђорђевић, *Историја манастира Ковиља*, Нови Сад 1891, 53.

¹⁵ Исто, стр. 62.

¹⁶ Прота Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА, III, 204.

¹⁷ Исто, стр. 211—213.

¹⁸ Д. Р. (Димитрије Руварац), *Манастир Ковиљ*, Српски Сион за 1904. годину, 145—146.

¹⁹ *Записи и натписи*, бр. 7178.

²⁰ Др Душан Поповић, *Срби у Војводини*, II, Нови Сад 1959, стр. 66; група аутора, *Шајкашка*, I, Нови Сад 1975, 124.

²¹ Д. Р., *Манастир Ковиљ*, 245—246.

²² *Сербске Љетописи*, III, 12.

²³ М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. између 48. и 49. стр. и *Стари планови манастира Фенека и Ковиља*, Грађа I, 1957, 30—31, сл. 3, 4, 5.

²⁴ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова трагедокомедија*, Нови Сад — Београд 1980, 428, сл. 116.

мандритом, намесником и братством ковиљског манастира и мајсторима са својом дружином о градњи нове цркве од тесаног камена. Мајстори су дужни да камен изваде на одређеном месту, да га до воде донесу и у лађу натоваре и за све време до завршетка цркве да дају по два момка у помоћ за стоваривање камена. Камен да буде тако глатко тесан као што су прозори на цркви Петроварадинског Шанца „и лепа луниј право“ — на лук. Цркву ће зидати са својим момцима — помоћницима — не тражећи ниједнога момка од манастира. Црква ће бити дужине 36 мајсторских аршина без дувара, ширине 16, а висине зидова 17 аршина. Труло (кубе) да буде висине 34 аршина од пода до свода кубета. Једно труло да буде међу певницама и четири мала око њега. На припрати такође једно велико кубе.

Спољни појас (сокл) цркве да буде висок од земље како се укаже потреба. Стубова (пиластара) око цркве толико колико пропорција налаже. Камен за врата и пенцере (прозоре) и горњи ксимс мајстори да истешу и да поставе како треба, само камен за то манастир да нађе. Врата и прозори толико да се начине колико се буде заповедило. Остало све да се начини по угледу цркве манастира Манасије, како у унутрашњости, тако и споља. Пред црквеним вратима да се начини кубе на четири стуба, слично Манасији. Манастир се обавезује да да 80.000 печених цигала, трошак за превоз камена преко Дунава до манастира, да да креч, песак, гвожђе, олово, дрво ради сантрача, барут ради разбијања камена и уз то за рад хиљаду дуката, 50 акова вина, 15 акова ракије, 6 оваца, 6 свиња, 800 ока посног јестива, 300 главица купуса, 300 ока соли и жита по једну оку дневно по особи. Све ово, а тако и новце у готовом давати постепено како посао буде напредовао. У потврду овога уговора обе стране потписују и своје печате ударају. Потписници: Агапије Поповић, архимандрит, Висарион Павловић, православни епископ бачки, сегедински и егарски, Јосиф, игуман бођански, Софроније, јеромонах, намесник, Теодор Коста, житељ из Ланге у турским крајевима, Никола Крапич, такође житељ из Ланге у крајевима турским, а обојица мајстори, Аврам Јовановић, протопрезвитер Петроварадинског Шанца. Сви са својим печатима.

Убрзо је темељ освећен и постављен месеца октобра, по новом новембра, 1741, што је забележено на уговору. По наводу Мирона Ђорђевића, из Агапијевог писма хоповском калуђеру Саватију, пострижнику манастира Ковиља, види се да се Агапије веселио кад је ударен темељ новој цркви, затим да се камен вади у крчединском хатару и да је братија јако заузета око грађења цркве. Обавештава га да ће ковиљска црква бити већа од хо-

повске, на 12 стубаца као Манасија. Све ће то стајати око 2000 дуката.

Храм је грађен од 1741. до 1749. Тада су завршени сви зидарски радови. Сазидан је од тесаних камених квадера кречњака сиве боје, који је вађен и обрађиван испод садањег манастирског риболова преко Дунава, на земљишту крчединског хатара. Управо храм је оплаћен пунијим плочама овога камена. Конструкција самих обимних зидова и сводова је свакако од цигала²⁵ или делимично од трпанца; јер, зашто је начињено и испечено 80000 цигала. Састав зидова цркве још до сада није испитан, али ће вероватно бити такав. Везиво је кречни малтер.

У уговору је речено да се црква начини „по подобију цркве Манасије, јакоже извнутар, тако и из вње и пред врати црквенима на четири столпа кубе по подобију манасијске цркве“. Занимљиво је питање зашто се баш настојало да ковиљска црква буде на подобије Манасије? Узгред да се напомене да су 1739/40. године стигли избегли монаси из Манасије и да су смештени у манастир Бођане, у Бачкој епархији. Можда је то имало некаквог утицаја и међусобне везе, а није искључено да је и сам владика Висарион нечим везан за ову величанствену обитељ. Можда је био пострижник Манасије и томе слично. Види се да је радо примио избеглице и држао их све време у својој епархији.²⁶

Међутим, храм Ковиља је изграђен са знатним одступањем од плана и облика манастира Манасије. Поређењем основе и пресека пројекта Манасије и ковиљске цркве доводи до следећих закључака. Манасија је основе развијеног триконхоса са пет кубета, од којих је средишње на четири слободна ступца.²⁷ Сва су кубета на надвишеним коцкастим постољима изнад крова. Припрата је дозидана у облику уписаног крста са кубетом изнад четири слободна ступца.

Основа обимних зидова манастира Ковиља знатно се поклапа са основом Манасије, ако се изузме преграђена припрата. Мајстори нове ковиљске цркве исконструисали су храм у комбинацији недовољно развијене тробродне базилике и базиликалних кровова са три кубета, управо по једно над наосом на средишњом броду и у припрати, која је требало да обликују комбинацију централних конструкција делова наоса и припрате.

Зашто је од уговореног плана одступљено, не зна се, или још није објашњено. Мислим да су у овом решењу најмање у питању материјална средства. Пре ће бити да су настале тешкоће услед незнања и неумешности самих извођача да конструишу и изведу петокуполни простор у заједници са триконхосним обликом наоса. Мајстори су извели олтарски део са средњом већом апсидом и две мање, бочне, за протезис и ђаконикон, слично манасијској цркви, али певничке апсиде су без

органске везе са средишњим кубетом. Уопште сводна и куполна решења ковиљске цркве сасвим су друкчије конструисана без икакве сличности и поређења са Манасијом. Тробродни простор Ковиља је подељен са осам наспрамних стубаца, који и попречно деле храм на пет травеја. Средишњи брод је виши од бочних и засведен је плићим слепим калотама у првом, трећем и петом травеју, а на другом и четвртном су кубета кружног пресека у унутрашњости. Бочни бродови су засведени попречним полуобличастим сводовима у свих пет травеја. По спољашњости Ковиљ више подсећа на Манасију. Прво, цела маса цркве оплаћена је каменом, затим сличност олтарских и певничких апсида, западни забат, донекле камена кубета и декоративна аркатура.

Можда се од плана одступило и на захтев наручилаца. Очигледно нису хтели преграђивати зидом припрату да би имали већи и комуникативнији простор, који је захтевао и друкчији распоред стубаца.

Најзад, не може се бити начисто са значењем израза „по подобију“, да ли је употребљен у смислу сличности или истоветности.

У погледу мајстора градитеља многим испитиваоцима је промакло да се њима више позабаве. Они су били житељи „из Ланге в странах турецких“. Ланга је градић у солунској области, па су били или Грци, по презименима можда пре Цинцари, или чак и пореклом македонски Словени, или су живели са Словенима па су се због познавања језика и неком приликом одлучили да раде у словенској средини.

Ови мајстори или огранци њихове дружине вероватно су подизали храм манастира Јаска и део конака, започетих 1736. године. У њима су сличне грађевинске и стилске карактеристике и бројни елементи исламских особина. Велики ктитор овога манастира био је Мијат Јанковић из Бихора, такође од „предјелов турецких“. Вероватно су зидали и храм манастира Привине Главе, започет 1741. године, изгледа и Саборну цркву у Новом Саду 1739—1742, на коју се позивају у уговору „да камен тако буде глатко тесан као што је на прозорима цркве Петроваринског Шанца“. И Нештинску цркву градили су неимари Никола и Коста. Помињу се и у градњи каменичког храма 1742—1758. године.²⁸

У коначном обрачуна мајсторима је за рад на манастиру Ковиљу плаћен 1.281 дукат и 33 форинта. Дакле, 281 дукат и 33 форинта више од уговором погођене цене.

Овим су окончани само зидање и довршетак црквене грађевине. Доцније, током друге половине XVIII века, храм је украшаван и снабдеван свим потребама и црквеним мобилијаром.

Ускоро је умро трудољубиви, неуморни и ревносни Агапије Поповић, око 1750, а епископ бачки Висарион Павловић 1756. године.

Његов наследник Мојсије Путник, 1757-1774, својски се старао да заведе ред у манастирима, административно устројство и економско стање. Мати споменутог епископа, Милица, приложила је свети престо — часну трпезу од ружичастог камена 1760. године. Тај је престо разлупан у мађарској буни 1849. године и остала је само доња плоча са натписом дародавца.

Године 1772, житељ бечејски Остоја Никифоровић, сенатор короналног диштрикта Бечејског, дао је да се начини темпло — иконостас и певнички столови о свом трошку. По свој прилици то је само резбарија иконостаса и певница, а сликарски посао је извео доцније сликар Теодор Илић Чешљар, у време боравка у Новом Саду и Сремским Карловцима, а то би могло бити између 1772. и 1775/76. године.

Никифорович је такође помагао да се храм покрије белим плехом, што је започео ковиљски јеромонах Стефан Николић 1773. својим прилогом. Марко Конон, житељ карловачки, прекрио је 1784. године под храма мермерним плочама, све до јужних врата. Вероватно је тих година поплочана сличним материјалом и стара ковиљска црква.

Још су значајни приложници из тога доба Лазар Стакић из Бечеја, рођак Никифоровићев, затим госпожа Јузбашинаца, Арсеније Чарнојевић, Симеун Рунић, Арон Вујић, итуман ковиљски, Марко Марковић и други.

Мирон Ђорђевић, по једном старијем инвентару манастира, наводи иконе на темплу, троновима и остали црквени прибор, утвари и друге предмете.

Иконостас је био дрвен и изрезбарен, свакако и позлаћен. Престоне иконе су биле: Исус Христос, Богородица, Јован Претеча и Св. Георгије. Изнад ових иконе Господских празника и апостола, а између њих храмовна икона Св. арханђела Михаила. у трећој зони ликови пророка, а у средини св. Тројица. Изнад тога Страдања Христова. На завршетку крст са Распећем Христовим и бочно Св. Богородица и Јован Богослов.

Сем темпла, уз осам храмовних стубаца били су постављени тзв. „иконостаси“, троновима са иконама и разним моштима светитеља. На првом ступцу Св. Јован Златоуст, а испод икона Св. арханђела Михаила и Гаврила на месингу. На другом икона Св. Атанасија и кивот са св. моштима. На трећем Св. Сава и

²⁵ П. Момировић, *Манастир Бођани*, Бођани 1980, 24—26.

²⁶ А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 241—242, сл. 352 и план сл. 370.

²⁷ О. Милановић-Јовић, *По подобију Манасије*, „Дневник“, Нови Сад 31, X 1982, 11.

²⁸ *Сербске Лџетиси*, III, 15. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 94—95.

Арсеније, а на четвртом Св. Симеон Немања, Стефан Првовенчани и Стефан Дечански, са стране Св. Јован Претеча и Апостол Тома.

У припрати, на два „иконоста“ насликан је Страшни суд. Испод трона били су ормани за књиге.

До северне певнице стајао је Богородичин трон са позлаћеним и бојеним балдахином.

Осми не помиње аутор, а свакако је био архијерејски трон са одговарајућом иконом.

Још се наводе иконе на бакру у дрвеним оквирима по зидовима: Благовести, Срећење, Четири јеванђелиста, Уздизање Часнога крста, Св. Георгија, Теодора Тирона и Обртеније главе св. Јована Крститеља. Било је још 5 малих икона на дрвеној подлози са врло старинским ликовима.

Сем икона, храм је тада имао 26 сребрних кандила и исто толико св. сасуда, тешких 34 фунте, 5 светогорских окованих крстова, 2 окована крста са драгим камењем и бисерима, 1 крст јерусалимски и још 12 других. Било је и 7 разних златних и сребрних прстенова и других старих утвари. Чувао се и сребрни „појас св. Саве, са десет ружица“. Још је било 60 разних тучаних и бакарних утвари. Томе треба додати и око 200 скупоцених одежа од златног и сребрног броката: стихара, фелона, епитрахилја, орара, појаса и наруквица.

Посебно треба истаћи манастирске богослужбене и друге књиге, рукописе из средњег века из турског доба, старе српске штампе, разна руска и друга издања, која су знатним делом и данас очувана.

Скоро сав набројани инвентар је опљачкан, спаљен и уништен 1849. године у време буне.

Од 1750. до 1800. одиграла су се у манастиру Ковиљу два важна догађаја. Године 1758. добио је манастир диплому (привилегију) од царице Марије Терезије, којом се утврђују границе земљишног поседа манастира и тачно се разграничава са суседним Ковиљским Шанцем. Раније посед манастирски, пре 1746, уопште се није знао. Један реамбулациони документ из тог времена показује да је тај посед и увећан, али границе нису биле одређене. То је извршила нова комисија, коју је 1757. упутила царица, и том приликом су разрешени неспоразуми између манастира и житеља Шанца Ковиља. Повучена је одређена граница која је одговарала стању из 1746, које су ушле у диплому. Уз то су манастиру припале рибарске мочваре у ритском појасу — Бело брдо и Аркањ.

Манастир је имао и друге земље, као сто јутара које му је 1751. поклонио народни поручник Петар Рајковић из Доњег Ковиља. Земљиште се налазило на путу из Госпођинаца ка Ковиљу. Када је Ковиљ припојен Шајкашком батаљону 1769. године, војна управа је хтела да одузме ову земљу. Манастир се

жестоко успротивио, повео судску парницу и одбранио своје право. Године 1772. дошло је до поновне и коначне реамбулације и манастир је имао у поседу 1.707 јутара земље, а већ 1775. године 1.607 јутара. Дакле, поново су отпали оних сто јутара. Током деценија се нешто повећавало или прецизније мерило, па је посед после сто година, 1861, односно 1872. године, износио 1.892 јутра. То су биле њиве оранице, баште, виногради, шуме, ледине, пашњаци и ритови.

Манастир је имао у Срему винограде и воћњаке код Ср. Карловаца на Карашу и у Чортановцима на Великом долу.²⁹

Други важан догађај је долазак ученог архимандрита Јована Рајића, првог модерног српског историчара и богословског писца, за сабрата и старешину манастира. На калуђерство га је приволео тада епископ бачки Мојсеј Путник, довео га у манастир Ковиљ и наместио за архимандрита 1772. године. За њега се вели да је био обузет и заузет научним радом и да није имао времена и смисла за економско вођење манастирске имовине. Богумил Вошњак, приказом економског стања манастира за управе Рајићеве, по рачунима и инвентару из 1775. године, доказује супротно.

После Рајићеве смрти, 1801, ређале су се мање или више способне и вредне старешине манастира, уз различиту пажњу надлежних епископа, па су напредак и економско стање манастира били различити све до 1848. године.

На живот и прошлост манастира Ковиља било је од великог утицаја и оснивање и трајање Шајкашког батаљона 1763, најпре се шест околних насеља, а 1769. са укључењем осталих насеља Шајкашке, укупно 14, рачунајући посебно Горњи и Доњи Ковиљ, све до укидања Батаљона 1872/3. године. Благодарем саставу Шајкашког батаљона, који су сачињавали највећим делом Срби, изузев високог командног кадра, сачувана су компактна српска насеља у подручју манастира Ковиља. У таквој средини манастир се могао развијати и уживати подршку и помоћ народних маса у духовном и материјалном погледу. Припадници батаљона и његова нижа и средња командна структура помагала је братство и манастир прилозима и даровима. У административном погледу, званичне војне власти водиле су извештај надзор и рачуна о интересима манастира и поштовале и штитиле његов земљишни посед и безбедност. Неки виши официри Срби сахрањени су у манастиру, као Теодор од Станисављевић, цесарскокраљевски пуковник и командант Шајкашког батаљона, 1752. године, његова супруга Софија „от Монастерли“ 1795, и други чланови породице. Споменик им је подигао Арон „от Станисављевић“, ц.к. генералмајор 1813. године.

Благородни Данил Монастерли, капетан петровоселски, приложио је 1733. књиге. Максим

Рајић, капетан лајтнант, приложио књигу за спомен своме оцу Теодору, 1739. године.

У манастирској цркви је сахрањена Марија, супруга Ђорђа Стратимировића, чувеног борца и браниоца Титела и овога краја 1848/49.

У мађарској буни 1848/49. године манастир је доживео тешку судбину и несрећу. У години 1848. обитељ је била поштеђена, пошто је овај крај одмах на почетку био обезбеђен српским граничарским снагама и војском Шајкашког батаљона. Но у току 1849. ратне су се прилике измениле. Калуђери са игуманом Ковиља повукоше се у Срем на брзу руку и напустише скоро сву имовину. Тада је опљачкан манастир, запаљени конак, стара црква и сва унутрашњост новог храма. Манастир је претрпео не само велике материјалне штете него му је уништено огромно културно благо. Настрадале су у пожару старе фреске мале цркве, изгорео је Чешљарев иконостас, сви бројни тронове у повој цркви, као и утвари, књиге, архива и остали предмети.

Обнова је брзо спроведена, већ 1850, средствима од 12.000 сребрних форината добијеним од државе, 6.000 из Русије, са другим прилозима у утварима, одежама и књигама и нешто сакупљеним даровима од народа. На конаку је подигнут кров од црепа и начињен нови ходник. Нова црква је окречена изнутра и постављена су двоја храстова врата. Стара црква је спаљена споља, изгорео јој је кров, а сигурно је претрпела оштећења и у унутрашњости. Услед недовољног знања и разумевања старешине манастира и оскудице средстава, тадашњи игуман Сава разруши стари храм живописан фрескама из 1651. године и нанесе ненакнадиву и неопростиву штету и грех историји, уметности и читавом српском народу.

Порушена је стара, а празна нова црква, без иконостаса и осталог намештаја, стајала је тако до 1866. године. За управе архимандрита Исидора Коларића начинише се иконостас (дрвенарија и резбарија), столови и певнице код мајстора Јована Киснера у Новом Саду, за 6.000 форинти. За сликарске радове ангажован је врло млади и тек завршени академски сликар Аксентије Мародић, на препоруку и заузимање епископа, доцнијег патријарха Германа Анђелића. Начињен је уговор 2. јула 1870. године да сликање отпочне 1871. и да се заврши за шест година, за 10.000 форината. Старешина је дужан да сликару шаље месечно по 100 форината, да би овај могао путовати у Беч, Минхен, Париз, Рим, Венецију, Напуљ и др. ради усавшавања и што бољег украшења цркве ковиљске. Ово се сликање одужило до 1891. године. Ковиљске иконе су махом копије чувених или бољих дела италијанских ренесансних сликара, као Рафаела и других, те немају уметничког стваралачког значаја ни дражи самониклог традиционалног и домаћег схватања и израза.

Пошто су иконе сликане двадесет година, осећа се на њима извесна композицијска и колористичка неуједначеност. Накнадну позлату иконостаса обавио је 1890. позлатар Лудвиг Тауш из Новог Сада. Његов рад је стајао 3.200 форината.

У последњој четвртини XIX века осећале су се све политичке последице партијских борби у односима друштва и цркве. То није мимоишло ни манастир ни калуђере. Економија је варијала, зависно од општег привредног стања, али и од вредноће и вођења и залагања управе. Све је тако ишло без великих потреса до Првог светског рата. За време рата манастир није претрпео штете, сем умањења прихода. Манастиром је управљао архимандрит Видицки, човек школован, који је и епархијом Бачком администрирао.

После Првог светског рата и манастир је погодила аграрна реформа, па му је земљиште у извесној мери смањено. Све привредне и политичке кризе одразиле су се на манастиру све до Другог светског рата. Године 1933. долази до важне промене у животу манастира: претвара се у женски манастир, начелу са игуманијом Јефимијом Мићић. Године 1941. мађарске окупационе власти протерају калуђерице и оне одлазе у Фенек, а одатле их прогнају усташе, те оду у Србију и настане се у манастиру Св. Петке код Параћина, где је био и Дом избегличке деце.

Манастир Ковиљ су посели управници и комесари мађарски, али су придошла и два ранија ковиљска монаха, Леонид и Мирон, протерани 1941. године из манастира Бођана. Ту су остали и у поратним годинама, све до смрти, односно пензионисања 1978. године. После Другог светског рата, манастирско земљиште се свело на максимум од 10 хектара (17 јутара).

Што се тиче црквених и манастирских ствари, сачувано је нешто, а штошта и приновљено после рата. Од културнога блага, сачувано је доста слика и икона различите вредности, затим добар број књига, рукописа, лепа збирка музичке литературе и манастирска архива. У поратним деценијама постављена је меморијална презентација живота и рада историчара архимандрита Јована Рајића.

Потребно је још нешто рећи о истакнутим и виђеним монасима манастира Ковиља, који су заузимали више и високе црквене и друштвене положаје, истицали се јавним и културним радом или су постали чувени по учености и литерарним делима.

Својим радом и заслугама за манастир истичу се игуман Дамјан са својим сарадницима и сабраћом Неофитом и Никифором, у чије

²⁹ *Шајкашка* — Историја I, Нови Сад 1975, 342—347; М. Ђорђевић, *нав. дело*, 102—125.

је време живописана стара црквица, 1651. године.

Још више је задужио манастир Агапије Поповић са братством, који је управљао 1738—1750, при подизању нове велике цркве 1741—1749. године.

Истакнута је личност Атанасије Живковић, најпре свештеник у Сегедину, затим замонашен у Ковиљу, чији је игуман постао 1756, а 1770. изабран и рукоположен за епископа пакрачког.

Заслужује помена јеромонах Партеније 1743—1797, као веома писмен калуђер, кали-

граф и преписивач. Поред осталог написао је хронологију о српским владарима од Немање до цара Лазара 1770. године.

Некадашњу важност коју је имао у првој половини XVIII века манастир Бођани, преузео је манастир Ковиљ од половине XVIII и кроз читав XIX век до данас. Налазећи се у важиом подручју Шајкашке, са честим српским насељима, која су имала значајну војну улогу и одбрамбени задатак, растао је и његов углед. Са подизањем монументалне црквене грађевине добио је још већу вредност као уметнички споменик.

Contribution à l'histoire du monastère de Kovilj

PETAR MOMIROVIĆ

La date de fondation du monastère orthodoxe serbe, dédié aux archanges Michel et Gabriel et situé dans les environs de Novi Sad (Voïvodine) n'a pas pu être établie avec précision; cependant, la tradition situe ce monastère à l'époque de constitution de l'État serbe et de l'Église autocéphale serbe, c'est-à-dire vers la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe. Les sources historiques ne l'ont pas confirmée. Il n'en reste pas moins vrai que les Serbes, originaires, selon toute apparence, des régions situées sur les rives de la haute Morava Occidentale et qui s'étaient réfugiés en Voïvodine en se sauvant devant l'invasion des Turcs en Serbie, bâtirent le monastère en question et l'appelèrent Kovilj, d'après le nom de celui qui existait dans leur pays natal, en bas du Kobilj, contrefort du massif montagneux de Yavor. En vue de lutter contre l'influence de l'Église orthodoxe, un groupe de franciscains fonda, à proximité, vers l'année 1421, un monastère sous le nom de Kobilje. Lorsque les Turcs envahirent cette région, les religieux franciscains abandonnèrent leur monastère, alors que le monastère serbe, dont la date de fondation reste inconnue, subsista. Ce n'est qu'au XVIIe siècle, en 1651, que ce

monastère serbe fut mentionné pour la première fois: au cours de cette année-là son église fut décorée de fresques. C'est aux chercheurs à venir d'établir la date où ce monastère fut fondé et de parvenir à connaître qui en fut le fondateur.

Au cours des siècles, le monastère de Kovilj fut plusieurs fois démolé, mais chaque fois il fut restauré. Son église actuelle de dimensions importantes fut bâtie entre 1741 et 1749 par Théodore, Kosta et Nicolas Krapič, originaires de Lange, qui se trouve actuellement sur le territoire de l'Albanie. Elle est revêtue de pierres taillées, à l'instar du monastère serbe de Manassia. L'ancienne église de Kovilj n'existe plus. Elle a été démolie. Son iconostase et ses icônes avaient été détruits par le feu. Les boiseries sculptées de la nouvelle église datent de 1866. Elles sont l'oeuvre de Jean Kistner de Novi Sad. La décoration peinte fut exécutée entre 1871 et 1891 par Auxence Marodić, qui prenait pour modèle les créations des artistes de la Renaissance européenne.

Le monastère possède une bibliothèque, des antiquités et une belle collection d'opéras et d'autres compositions musicales.